

VAN GEÏNSPIREERD LEZEN TOT GEÏNSPIREERD LEVEN: OMGAAN MET RELIGIEUZE REGELS

We hebben afgelopen decennia taltijke nieuwe uitgaven gezien van regelteksten. Van de regel van Benedictus bijvoorbeeld zijn tientallen zo niet honderden uitgaven verschenen: een liefhebber of verzamelaar die de belangrijkste Europese talen wenst bij te houden, zou elk jaar wel een handvol nieuwe werken moeten aanschaffen. Daarnaast zien we veel uitgaven verschijnen van andere – dikwijls verwante - regels uit hetzelfde tijdsbestek van de vierde tot de achtste eeuw, zoals de regel van Augustinus, van de Meester, van de Vier Vaders, van Caesarius of, als men naar het Oosten kijkt, de regels van Basilius, Pachomius en andere vaders uit de woestijn. Ook recentere regels blijken in deze algemeen toegenomen belangstelling te delen, zoals de regel van Franciscus, van de karthuizers, van Grandmont en van de Karmel. Om maar te zwijgen van de oplagen die enkele twintigste-eeuwse regels kennen, zoals de regel van Taizé. Het genre van de Regel heeft in deze decennia kennelijk succes: ter illustratie hiervan kan men wijzen op enkele andere, meer algemene religieuze beschouwingen die in de vorm van een regel zijn gegoten en de titel *Regel voor een nieuwe broeder* hebben gekregen; ze zijn verzekerd van een aantal drukken en vertalingen.

Hoe kan men deze enorme oogst aan uitgaven van regelteksten en regelstudies verklaren? Allereerst dient gewezen te worden op een vernieuwingsproces in de religieuze wereld zelf: in de benedictijnse wereld vatte al snel na de tweede wereldoorlog de idee post, dat vernieuwing van het religieuze leven eigenlijk alleen tot stand kon komen als ze gedragen was door een vernieuwde lezing van de regel van Benedictus; vernieuwde lezing betekende onder meer een diepgaande wetenschappelijke studie van de tekst en zijn ontstaansgeschiedenis, een programma waarvan de Franse abt Adalbert De Vogüé de meest prominente vertegenwoordiger is geweest, maar dat generatiebreed is uitgevoerd (een zevendelige uitgave van regelcommentaar, mooie uitgaven in de Sources Chrétiennes van sleutelteksten, etc.). In de jaren vijftig verschenen de eerste lijvige studies van een lange reeks en in die jaren zijn ook jongere generaties monniken op dit thema gezet: het gaat om monniken die nu rond de zeventig zijn en in de afgelopen halve eeuw met regelmaat regelstudies hebben geproduceerd (in de Nederlanden zijn van deze generatie bijvoorbeeld p. Frans Vromen, Frédéric Debuyst, Michel Coune). Deze intern benedictijnse beweging ten aanzien van vernieuwde studie en uitgave van de regel van Benedictus, kreeg een parallel in de gehele religieuze wereld na de aansporing aan religieuzen door het Tweede Vaticaans Concilie – onder meer in de encycliek *Perfectae Caritatis* – om in het kader van het religieuze vernieuwingsproces nadrukkelijk studie te maken van de teksten die aan de oorsprong van de eigen gemeenschap liggen, zoals regels of constituties, teksten of levensbeschrijvingen van stichters. Voegt men daaraan toe de vele religieuze stichtingen in deze jaren in Azië, Afrika en Zuid-Amerika en ook het

ontstaan van nieuwe vormen van religieus leven in Europa zelf – een gebeuren dat niet zelden met het schrijven, herschrijven of heruitgeven van een regel wordt begeleid – en de enorme productie aan nieuwe regeluitgaven is verklaard: ze is een direct gevolg van de reoriëntatie en regeneratie die de wereld der religieuzen in deze jaren heeft doorgemaakt.

Daarnaast is er ook belangstelling van niet-religieuzen voor deze regels. Het is misschien niet eens zo'n groot publiek, maar wel een groep trouwe lezers: ik denk bijvoorbeeld aan de leken die cirkelen rondom religieuze gemeenschappen en waarvan een gedeelte – dat zijn eigenlijk dus maar 'halve leken' – ook hun eigen leven een religieuze oriëntatie heeft willen meegeven, bijvoorbeeld door lid te worden van een derde orde, door oblaat of geassocieerde te worden. Er zijn de afgelopen jaren zoals bekend veel ontwikkelingen op dit gebied en het is duidelijk dat een deel van de belangstelling voor de regels daardoor wordt ingegeven. Als het erom gaat een geloofwaardige invulling van het religieus georiënteerde lekenbestaan te vinden, een gedegen vorming en levende inspiratiebronnen aan te reiken, is een adequate lezing en vertaling van de regelteksten een belangrijk hulpmiddel. Ik ken verschillende regeluitgaven en – studies die voortkomen uit de kring der leken of ervoor bestemd zijn: ze laten zien hoe dergelijke teksten uit de traditie vandaag de dag gelezen kunnen worden en ook buiten de context van de wereld der religieuzen actueel en toepasbaar zijn.

Hebben we hiermee geïllustreerd dat er de afgelopen jaren dus geen gebrek is geweest aan nieuwe regeluitgaven, daarmee is nog niet gezegd dat al deze publicaties grote oplagen hebben en zelfs niet dat ze, behalve verkocht, ook daadwerkelijk gelezen worden. De vraag is daarbij: indien de regels worden gelezen, hóe worden ze dan precies gelezen? Wat betekent deze lectuur voor degene die een dergelijke tekst opslaat? Gaat iemand er in één keer doorheen om de tekst daarna voor altijd weg te leggen, of is het leesproces complexer? Wat gebeurt er met de lezer tijdens het lezen van een regel? Het is moeilijk om zonder empirisch onderzoek op deze vraag antwoord te geven (ik denk bijvoorbeeld aan het empirisch onderzoek naar het lezen van mystieke teksten dat door Bernhard Kempa is uitgevoerd; een dergelijk onderzoek zou ook met betrekking tot regelteksten heel boeiend kunnen zijn). Dit zijn de vragen waar het ons vandaag, op deze studiedag, om gaat.

Aan de hand van de uitgaven zelf, komen we wel iets te weten van hoe de samensteller verwacht of bedoelt dat de teksten gelezen worden. De uitgave maakt immers een bepaalde manier van lezen plausibel, suggereert als het ware deze manier van lezen. In het vervolg van dit verhaal wil ik op deze twee aspecten ingaan: aan de hand van de verschillende soorten regeluitgaven een inventarisatie maken van de verschillende manieren waarop deze regels kennelijk worden gelezen. Terwijl zoveel studie is verricht naar de overlevering van regelteksten in de tijd van het ontstaan van deze regels (de vele publicaties over de genese van de regel van Benedictus en zijn verhouding tot oudere

teksten; over de varianten van regels uit de woestijn, etc.), gaat het me hier dus om de tekstoverlevering in onze eigen tijd: welke spiritualiteit hier achter schuil gaat, welke spiritualiteit hierdoor wordt doorgegeven.

Regeluitgaven in alle soorten en maten

Wie een regeluitgave verzorgt, komt voor een aantal keuzes te staan. Ik zal eerst een aantal van die vragen opsommen die een uitgever van regels al snel tegenkomt, om vervolgens in te gaan op de betekenis van de gemaakte keuzes voor de lezer.

- 1) Geven we één regel uit of meerdere regels tegelijk in één band?
- 2) Kiezen we voor een uitgaven van de volledige tekst of voor een bloemlezing?
- 3) Nemen we de (Latijnse, Griekse, Koptische, Italiaanse, etc.) brontekst ook op, of beperken we ons tot de vertaling?
- 4) Kiezen we voor het opnemen van, of verwijzen naar varianten?
- 5) Nemen we een nummering op? (de meeste regels hebben een dergelijke nummering)
- 6) Brengen we eventueel hoofdstuktitels aan, of subkopjes?
- 7) Wat voor soort inleiding nemen we op: die een historische context aanreikt, die enig filologisch commentaar bij de tekst geeft, die de theologische betekenis van de teksten zichtbaar maakt, die ingaat op wat religieus leven vandaag de dag is? Is de inleiding een neutrale tekst in de derde persoon, of wordt de lezer er, net als dikwijls in regels, in de tweede persoon in toegesproken?
- 8) Wat voor soort noten brengen we aan: verklarende voetnoten, verwijzende noten naar bijbelplaatsen of parallelplaatsen, eventuele noten met betrekking tot de spiritualiteit, eventueel commentaar?
- 9) Welke indices komen er in de uitgave? (bv. index van bijbelplaatsen, patristische bronnen, sleutelbegrippen, eventueel een verklarende woordenlijst)?
- 10) Wordt eventueel een leesrooster aangegeven, zodat de lezer elke dag een stukje van de regel kan opslaan?
- 11) Geven we de lezer extra informatie omtrent voorkomende vertaalproblemen? (moeilijke termen, eigentijds of klassiek register, keuzes bij de – veel voorkomende – tweede persoon).
- 12) Kiezen we voor een vertaling in doorlopend proza of eventueel in gebroken proza; hanteren we verschillende lettertypen voor verschillende tekstsoorten (bv. de schriftcitaten herkenbaar in cursief, etc.)
- 13) Voor wat voor bladspiegel kiezen we? (de hoofdstukken op een nieuwe bladzijde of doorlopend, de tekst al dan niet met het nodige wit omgeven, de bladzijde al dan volgedrukt met verschillende tekstlagen)

- 14) Kiezen we voor een klein en handzaam boek, of mag de uitgave wat groter en zwaarder worden; gebonden of paperback; iets duurder of zo goedkoop mogelijk?
- 15) Nemen we illustraties op en zo ja, wat voor soort: een portret van de regelgever of stichter en/of andere religieuzen, evocaties van religieuze plaatsen of landschappen waarin de geschiedenis zich heeft afgespeeld, sfeerbeelden van het religieuze leven i.h.a., afbeeldingen van oude regelteksten (bv. miniaturen)?

1. Symfonie van regels

Er zijn verschillende publicaties die zich niet beperken tot één regel, maar die verschillende regels tegelijk presenteren. Soms is dat een vrij vanzelfsprekende combinatie, zoals in het geval van beide regels van Basilius die men vrijwel altijd in één band aantreft. De lezer leest eerst een keer de korte versie helemaal door, vervolgens begint hij aan de uitgebreidere versie. Rondom bepaalde thema's slaat hij beide regels gericht na en vergelijkt de teksten met elkaar. Kortom: men kan eigenlijk de regel van Basilius niet lezen, zonder dat men over beide versies beschikt. Het feit dat er twee versies zijn, maakt het leesproces dialectisch: de regelschrijver gaat hier en daar met zichzelf in gesprek, de lezer is geneigd te bladeren en stukken te vergelijken. Kunnen andere regeluitgaven op dezelfde wijze dialectisch zijn? Ik zou geneigd zijn om te zeggen: waarom niet? Origineel is daarom de uitgave van de regel van Benedictus gecombineerd met vijf andere regels uit hetzelfde tijdbestek (van de ongeveer dertig regels die uit de periode van de 5^e-8^e eeuw bewaard zijn, is hier gekozen voor de zogeheten Regel van de Vier Vaders, de Tweede Regel van de Vaders, de Regel van Macarius, de Oosterse Regel en de Derde Regel van de Vaders). Zo wordt de samenhang tussen deze verschillende teksten uit de ontstaansperiode van het Westerse monnikendom duidelijker en ziet men beter welke ontwikkeling het genre van de regel heeft doorgemaakt voordat de synthese is bereikt van Benedictus. En wat misschien nog verrassender is bij het serieus lezen van een dergelijke uitgave: er blijkt niet één Regel te zijn als monastieke richtlijn voor het leven, er bestaan er vele tegelijk en ze pretenderen alle gehoorzaamheid van de kant van de lezer. Ze vullen elkaar aan, versterken elkaar, spreken elkaar soms tegen. Gehoorzaamheid wordt daarmee een minder vanzelfsprekend gegeven: van de lezer wordt onderscheidingsvermogen verwacht (ik denk overigens dat dit een wezenlijk aspect is van religieuze gehoorzaamheid). Het lezen van meerdere regels die in één band worden gepresenteerd, is aanvankelijk misschien een verwarrend gebeuren, maar op den duur inspirerend: het dwingt de lezer tot een voortdurende en bewuste plaatsbepaling. Door meerdere regels in één band aan te bieden, wordt ook duidelijker gesuggereerd wat in dit opzicht de feitelijke situatie was in die eerste kloosters van het westen: er circuleerden meerdere regels, men beschikte over wat men wel heeft genoemd een 'symfonie van regels'; de Regel van Benedictus verwijst naar deze andere teksten en raadt de

lezer in het slothoofdstuk ook aan om deze te lezen. Pas in een later stadium, in de Karolingische tijd, heeft de regel van Benedictus een dergelijke prominente plaats gekregen dat de andere regels uit de roulatie zijn genomen: de regel kreeg een monopolie-status die hij aanvankelijk niet had. Het lezen van de regel buiten zijn oorspronkelijke context – namelijk tezamen met een aantal andere teksten – werd een ander soort lezen, van een vergelijkend lezen tot een codificerend lezen. Moderne uitgaven kunnen ons dus die oude situatie terugbrengen: naast de genoemde regelbundel heeft een dergelijk effect ook een recent uitgebrachte pocket met de zeven meest bekende westerse regelteksten, van onder meer Augustinus, Benedictus, de Karmel en Franciscus; een ‘symfonische referentie’ voor wie het cenobitische leven wil leven. Het Oosterse monnikendom heeft nooit een regelmonopolie gekend: de Regels die op een gegeven moment in de woestijn waren ontstaan, ter ondersteuning van het persoonlijke onderricht van de vaders en ter regulering van het leven in de vaak zeer omvangrijke gemeenschappen, hebben altijd in het meervoud gefunctioneerd en te midden van verschillende andere teksten. Niet zo lang geleden verscheen een uitgave van de voornaamste regels die uit de woestijn overgeleverd zijn, vertaald uit verschillende talen, zoals het Latijn, Grieks en Koptisch. Het boek bevat teksten van of toegeschreven aan Pachomius, Theodorus en Orsiesi, alsmede vertalingen die Hieronymus van een aantal van deze teksten had gemaakt (en die soms aanzienlijk afwijken). Het gaat om verschillende genres, naast regelteksten zijn er bijvoorbeeld ook instruerende brieven opgenomen. Een duidelijke scheidslijn van het genre van de regeltekst is eigenlijk moeilijk aan te brengen, de grens met andere soorten instruerende teksten, zoals brieven, levensbeschrijvingen en apoftegmata, is niet altijd scherp te trekken. De lezer die van deze regels kennis neemt, doet dat eigenlijk uitsluitend met de andere woestijnliteratuur ernaast; de regels uit de woestijn alleen zijn nauwelijks inspirerend en vaak ook maar half te begrijpen. Pas tegen de achtergrond van het hele onderricht in de woestijn, van de gehele religieuze en intellectuele horizon van deze monniken, krijgen ze betekenis en een inspirerende werking. Dit is trouwens een algemeen geldige waarheid: het lezen van regels heeft niet zo veel zin als het niet wordt begeleid met het kennis nemen van het persoonlijke onderricht van de mensen die eruit leven.

2. Tekstuitgaven en bloemlezingen

Er is bijna geen moderne uitgave van de regel waaraan men niet kan merken dat er de afgelopen decennia veel wetenschappelijke studie is verricht op het terrein van de tekstoverlevering. In bijna alle gevallen wordt wel iets aangereikt van de inzichten waartoe de moderne tekstkritiek ons heeft gebracht: variërend van een inleiding met wat opmerkingen over de verschillende versies en de complexe ontstaansgeschiedenis van de tekst, tot weergave van de brontekst begeleid van een meer of minder uitgebreid notenapparaat.

Kan men van de lezer verwachten dat hij de interesse opbrengt voor deze in hoge mate specialistische kennis? Wat betekent het voor het lezen van een regel, als men zoveel kennis krijgt aangereikt over de wordingsgeschiedenis van de tekst waarom het gaat? Is dit wezenlijk en brengt het tot verdieping, of is het een mooi stuk kloostereruditie maar feitelijk ballast voor het persoonlijke religieuze leven? Waarom eigenlijk is men er in de benedictijnse wereld van uitgegaan dat verdieping van de kennis van een regeltekst kan voeren tot religieuze vernieuwing?

Zoals er niet één regel bestaat zonder een context van daaraan verwante regels, zonder wat men wel aanduidt als 'regelfamilie', zo bestaat er eigenlijk ook geen regeltekst zonder varianten. Een lezer die zich hiervan niet bewust is, kan het genre eigenlijk niet goed lezen. Hij is als een lezer van poëzie die zich beperkt tot een eerste niveau van letterlijke lezing, en niet vertrouwd is met het zoeken naar meer betekenissen. Zoals een lezer van poëzie geoefend moet worden om beeldspraak en stijlfiguren te herkennen, om de taal te proeven, zo moet ook een regellezer geoefend worden om de bedoelingen uit de regelteksten te distilleren. Daartoe is het vertrouwd maken met meerdere varianten en lezingen misschien niet onmisbaar, maar wel nuttig.

Onderzoek wijst uit dat regels een complexe ontstaansgeschiedenis hebben: er worden vaak verschillende voorbeeldteksten gehanteerd en uit elk worden elementen overgenomen; de tekst kent verschillende redactiefases, er worden stukken ingevoegd, geschrapt, gecorrigeerd. Kennis hiervan brengt ons dichter bij de vraag: wat was de bedoeling van de regelschrijver, waarom is gekozen voor deze paragraaf en voor juist deze bewoordingen? Dit soort filologische studie van een regeltekst heeft soms een verfrissend, relativerend effect: een formulering is maar een formulering, naast zovele andere. Soms een overtuigend effect: juist deze formulering is gekozen, naast alle mogelijke andere formuleringen!

Voor een tekst die een levensoriëntatie biedt, is dit geen overbodige kennis: het is een kennis die helpt tot het juiste verstaan te komen. Wil men een regeltekst kunnen 'gehoorzamen', om een oude uitdrukking uit de traditie te gebruiken, dan moet men ook goed luisteren: naar de vele stemmen in de tekst, naar de tekst in al zijn nuances. Inzicht in de wordingsgeschiedenis van een tekst is zodoende een weg om binnen te treden in de sfeer van waarden die in een regel besloten liggen. Het is een hulpmiddel om ook zelf te komen tot een verantwoordelijke manier van lezen, dat wil zeggen: een niet vrijblijvende lezing, en een evenmin klakkeloze lezing.

Het veld van studie is in principe grenzenloos en daarom is het denk ik verstandig om voor een 'gewone geïnteresseerde lezer' beperkingen te stellen. Mijns inziens zijn twee zaken prioritair: allereerst moet de lezer van een regel beseffen dat hij slecht een 'versie' aangeboden krijgt, een versie die tot stand is gekomen na een langdurig, bewust en complex redactieproces. Deze redactie is ingegeven door bepaalde, tijdgebonden redenen: ook een regel moet derhalve in een context worden gezien en op de juiste wijze – kritisch – worden beoordeeld en gerelativeerd. Ten tweede moet de lezer in staat worden gesteld om door de regelteksten heen terug te gaan naar de onderliggende werkelijkheid van het

geleefde evangelie. Tal van teksten in regels verwijzen hier meer of minder expliciet naar: prioriteit bij een regeluitgave is derhalve dat dit kader wordt gesuggereerd en de lezer de regel leest tegen de achtergrond van een alom aanwezige Schrift.

Overigens is het bijbrengen van dit intertextuele besef bij de regellezer niet alleen mogelijk met gedegen, zwaar geannoteerde en hoogdrempelige standaardwerken, die men slechts kan lezen als men gestudeerd heeft. Ik ken bijvoorbeeld een uitgave van de regel van Benedictus die vormgegeven is als een bloemlezing. De teksten worden thematisch geordend, met toegankelijke subkopjes gepresenteerd en zorgvuldig gedoseerd (wat betekent: sterk ingekort). Soms worden stukken van de tekst als poëzie uitgeschreven. Tussen de teksten door staan teksten uit andere bron: andere regels, Schriftteksten, poëzie. De lezer die dit boekje doorneemt, werkt niet de hele Regel van Benedictus door, maar krijgt wel een heel levendige presentatie van deze tekst – maar tal van inspirerende (intertextuele) verwijzingen en door de andere volgorde een heel andere kijk op de accenten in de tekst. Kortom: een heel leuke uitgave. Het verrassende van deze uitgave is dat ze heel eigentijds oogt, maar tegelijk middenin de traditie van regels staat: de samensteller heeft immers, net als oude regelgevers, zorgvuldig gewikt en gewogen welke teksten hij zijn lezers wil aanbieden hij heeft ze bewerkt en in een nieuwe context gepresenteerd. In wezen geen andere operatie dan het knip- en plakwerk dat op de schrijftafel van Benedictus en zijn gemeenschap heeft plaatsgevonden. Samenstellers van regels gaan er kennelijk van uit dat voor elke tijd en voor elke doelgroep een regel weer wat andere accenten kan krijgen, dat er weer een andere versie moet ontstaan. En dat omgaan met een regel toch ook een kwestie is van selectie: inspirerende passages opzoeken en uitdiepen, moeizamer teksten eventueel maar overslaan, inkorten of weglaten.

Conclusie: de regel in digitale vorm?

Gezien de vele energie die is geïnvesteerd in de regeluitgaven waarnaar we in dit verhaal hebben verwezen, verbaast het me eigenlijk dat er nog geen CD-rom verschenen is met al deze regelteksten samen erop. Of wellicht een dubbele CD-rom: een voor het Westen en een voor het Oosten. De computer is bij uitstek een geschikt medium om een dergelijke gelaagde tekst, met zo'n dialogisch karakter als een regel nu eenmaal is, aan een lezer aan te bieden. Je kunt het je voorstellen: de Westerse CD-Rom start op met een mooi gregoriaans gezang, de Oosterse met een byzantijnse melodie, gekozen uit de gezangen voor die dag. Men klikt op de regel die men wil lezen, laten we zeggen die van Benedictus. Er verschijnt een inhoudsopgave, waaruit men het hoofdstuk kiest dat men wil lezen, bijvoorbeeld de proloog. De gebruiker kan kiezen uit een vertaling in een van de moderne Europese talen, maar met een enkele muisbeweging verschijnt ook de Latijnse brontekst. Klikt men een zin aan, dan verschijnen de verwijzingen naar bijbelplaatsen, andere regels en patristische passages: en niet alleen als een klein en nietszeggend nootje, maar reeds met de

betreffende passage in beeld. Klikt men een woordje aan, dan verschijnt opzij een concordans met parallelplaatsen, die met een eenvoudige beweging een plekje op het scherm krijgen. De CD-rom heeft ook een ingang op trefwoorden, zoals het woord gebed, regel, lezen. Onmiddellijk krijgt men de betreffende passages in beeld, toepasselijk geïllustreerd met afbeeldingen uit de traditie die hierop betrekking hebben (een biddende zuster, een lezende monnik). De CD-Rom heeft zelfs een speciale functie, die de teksten op het beeldscherm hardop laat voorlezen, eventueel met herhalingen, zodat de gebruiker de ogen kan sluiten en de tekst – zoals ook eeuwen geleden gebruikelijk was – prevelend in zichzelf kan laten resoneren. *‘Luister, mijn zoon, naar de richtlijnen van je meester’*. Op dezelfde manier waarop de getijden in de toekomst geheel gedigitaliseerd worden afgespeeld: de computer luidt de klok en zet de juiste psalmen in. Elke jonge novice krijgt deze regel-CD-Rom bij zijn inkleding: het ermee leren werken is een belangrijk onderdeel van zijn vorming. En voor de laptop wordt een lichtere versie vervaardigd, speciaal voor gebruik op reis en als men niet op het monastieke net aangesloten is. De religieuze regel wordt aangeboden als een elektronische leeromgeving en biedt tal van mogelijkheden voor interactief gebruik: de regel spreekt de gebruiker direct toe, stelt hem vragen, reikt een programma aan voor spiritueel zelfonderzoek. Science fiction, of gewoon een nieuw hulpmiddel dat manieren van regellezen die al eeuwenlang bestaan, continueert?